

Kuidas jõudis haruldane Araabia taevagloobus Tartu Ülikooli kogudesse?

KRISTIINA TIIDEBERG

Tartu Ülikooli muuseumi suuremate harulduste hulka kuulub kahtlemata Araabia taevagloobus (ÜAM 793:1,2 AjAM), mis on üks vanaid säilinud islami taevagloobuseid maailmas. 2013. aastal dateeris Oxfordi ülikooli professor Emilie Savage-Smith taevagloobuse ajavahemikku 1250–1350, tuues esile selle erakordset täpsust ning head kvaliteeti.¹ Tartu gloobuse kõrget vanust on kinnitanud juba 1980. aastate lõpus ka Frankfurdi Goethe ülikooli teadusajaloo professor David A. King.² Tartu gloobus on märgitud ka tema koostatud keskaegsete astronoomiliste instrumentide kataloogis.³ Harukordsele vanusele vaatamata on Araabia taevagloobus uurijate tähelepanu alla sattunud pigem vähe ja üsna hilisel ajal. 1990. aastal ilmus gloobusest lühike kirjeldav artikkel Eestis asuvaid astronoomia artefakte registreerinud *rara astronomica* sarjas.⁴ 1990. aastate alguses on gloobust mainitud ka ülikooli ajaloo muuseumi püsinäituse tutvustuses.⁵ Savage-Smithilt

¹ E. Savage-Smith, „An Arabic celestial globe in Tartu“, *Teadusinnovatsiooni tee praktikasse. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 41 (2013), 221–230.

² H. Eelsalu, M. Raudsepp, M. Rand, „Two items of Islamic astronomy in Tartu University“, *Archivalia Cosmologica*, Tartu Astrofüüsika Observatooriumi teated, 104 (Tartu, 1990), 13.

³ <http://www.davidaking.org/instrument-catalogue-TOC.htm#part4> (19.09.2018).

⁴ Eelsalu, Raudsepp, Rand, 13–14. *Rara astronomica* koostamisest vt H. Eelsalu, „Koostaja järelehüüe sariväljaandele Rara et archivalia astronomica in Estonia“, *Tuna*, 1(1998), 153–155.

⁵ *Museum Historicum Universitatis Tartuensis* (Tartu, 1991), 12. Paar aastat hiljem ilmus ingliskeelne versioon, kus on lisatud ka värvifoto gloobusest: *Museum Historicum Universitatis Tartuensis* (Tartu, 1994), 15, pilditahvlid.

pärineb gloobuse seni kõige põhjalikum käsitus, mis ilmus 2013. aastal TÜ ajaloo küsimustes.⁶ Lõpuks võib veel märkida 2014. aastal trükivalgust näinud Tartu Ülikooli muuseumi tutvustavat populaarteaduslikku raamatut „Muusade mägi“, kus muuseumi harulduste hulgas on lühiartikkel Araabia taevagloobusest, ning ongi ilmselt nimetatud kõik seni ilmunu.⁷ Kuna huvi selle märkimisväärse eseme vastu on tärganud suhteliselt hiljuti, on selle päritolu jäänud siiani mõistatuseks. Oli küll teada, et taevagloobus asus 19. sajandi keskel ülikooli kunstimuuseumis, kuid millal ja kuidas see muuseumikogusse jõudis, oli teadmata.⁸ Kunstimuuseumiga seotud arhiivmaterjalidesse süvenemine võimaldab nüüd sellele küsimusele suuremat valgust heita.

Õigupoolest leidub esimene vihje juba kunstimuuseumi inventariraamatus. Selgub, et koos taevagloobusega on sinna märgitud veel kaks eset: üks metallist Hiina reljeef ja üks Pärsia pudelikese valand. Kõik kolm on muuseumile üle antud koos riiginõunik Erdmannilt ostetud orientaalsete müntide koguga.⁹ Johann Friedrich Erdmann (1778–1846) oli saksa arstiteadlane, kes töötas Tartu ülikoolis aastatel 1817–23 ja 1827–43 patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku professorina. Oma mündikollektsiooni müüs ta ülikoolile 1821. aastal ning sellest tehingust on meie õnneks arhiividesse jäänud piisavalt allikaid. Vastavaid kirjavahetusi, märkmeid jm leidub nii ülikooli kunstimuuseumi materjalides kui ka Erdmanni ülikooli isikutoimikus.¹⁰ Pea alati leiab dokumentides äramärkimist ka Araabia taevagloobus kui kollektsiooniga kaasnenud eriline ese, mille väärtust mõisteti ilmselgelt juba siis.¹¹ Ühtlasi ei jää materjale

⁶ E. Savage-Smith, 2013.

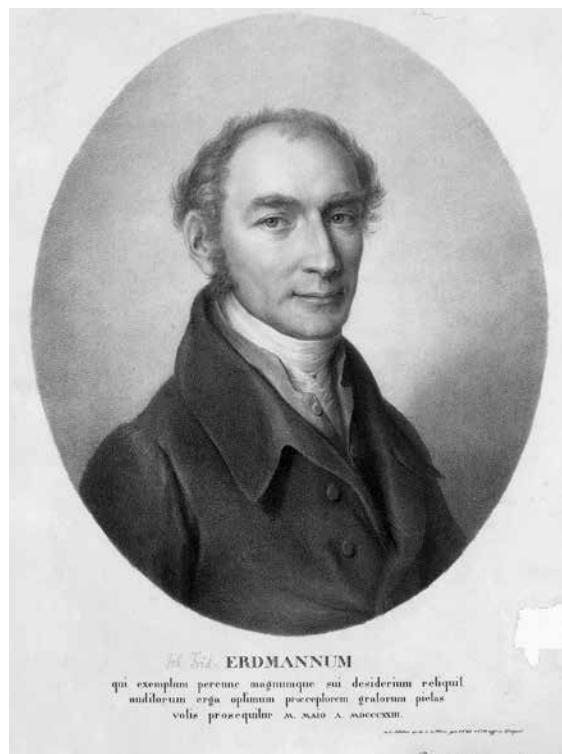
⁷ *Muusade mägi. Tartu Ülikooli muuseum Toomemäel*, koost L. Leppik (Tartu, 2014), 130–131.

⁸ *Muusade mägi*, 130, L. Leppik, „200-aastane Tartu tähetorn avab ukseid muuseumina“, *Tartu tähetorni kalender 2011. aastaks*, LXXXVII (Tõravere 2010), 66–74. 1990. aastal ilmunud artiklis oletatakse, et taevagloobus jõudis Tartusse osana orientalist Otto Friedrich von Richteri (1791–1816) kollektsioonist (Eelsalu, Raudsepp, Rand, 14).

⁹ *Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*. Dritter Band (1808-1836), l. 159p. Käsikiri TÜ kunstimuuseumis.

¹⁰ *Belege und Notizen ... (1809–1836)*, TÜR KHO, F 4, Mrg 527, l. 14v; *Berichte, Protokolleextrakte und Briefwechsel mit dem Direktor des Museums der Künste, Kurator des Dorpater Lehrbezirks u.a. über die Errichtung des erwähnten Museums, den Zustand desselben, Schenkung von Münzen u.a.* (1803–1836). EAA, 402-5-21; Erdmann, Johann Friedrich (1817–1846). EAA, 402-3-2008.

¹¹ Vt nt TÜR KHO, F 4, Mrg 527, l. 14v; EAA, 402-5-21, l. 79, 81, 83p.

Illustratsioon 1.
Professor Johann
Friedrich Erdmann.
K. A. Senffi lito, 1823
(TÜR, ÜR 4359).

luges kahtlust, et Erdmann on kollektsiooni ja sellega kaasnenud orientalse päritoluga esemed omandanud Kaasanis, kus ta viibis vahetult enne Tartusse tulekut 1810–17, töötades sealses ülikoolis patoloogia, teraapia ja kliiniku professorina.

Oma orientalse mündikogu (*Orientalische Münz-Cabinet*) müügisoovist andis Erdmann teada juba 1819. aastal ajalehes *Allgemeine Literatur-Zeitung*.¹² Selles ilmunud teates on müüdavate esemete hulgas nimetatud ka Araabia taevagloobust (*Ein arabischer Himmels-globus mit kufischer Schrift der Sternnamen und Gradbezeichnungen; ein kostbares Stück des Alterthums, und wohl erhalten, mit seinem Gestell*). Kogu asus siis Dresdenis tema arstist venna Carl Gottfried Erdmanni (1774–1835) kodus, kus kõigil ostuhuvilistel oli võimalik sellega tutvuda. Ilmselt ei õnnestunud Erdmannil kollektsiooni Sak-

¹² *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 308 (detsember 1819), 758–760.

samaal müüa ning ostjaks sai hoopis Tartu ülikool. Võiks arvata, et huvi kollektsiooni omandamise vastu tuli muuseumi direktorilt professor Karl Morgensternilt (1770–1852), kes kogus kunstimuseumisse arvestatava mündikogu. Kuigi Erdmanni mündikogu väärtus oli hinnatud 1500 bankorublale, nõustus ta selle ülikoolile müüma 800 bankorubla eest.¹³ Taevagloobus jõudis Saksamaalt Eestisse ülejäänud kollektsioonist varem ja anti pärast sekeldusi transpordiga ülikoolile üle 1821. aasta veebruari alguses.¹⁴ Igatahes on Morgenstern seda märtsis juba näinud – viimast võiks järeldada Morgensterni märkusest rektori kirja all, mis puudutab ülejäänud kollektsiooni omandamist.¹⁵ Kollektiooni põhiosa andis Erdmann üle sama aasta detsembris ja selle võtsid muuseumi ruumides vastu Morgenstern ning eksegeetika ja idakeelte professor Rudolf Henzi (1794–1829).¹⁶

Erdmanni mündikogu sisaldas Kuldhordi münte ja mündivalandeid ning mõned Vene, Jaapani ja Hiina mündid.¹⁷ Lisaks andis ta koos müntidega muuseumile üle muid esemeid: (juba eelpool nimetatud) metallist ümara Hiina reljeefi valandi, ühe jäljendi kufa kirjaga metalltahvlikeselt, ühe paberil jäljendi tatarikeelse tekstiga Kaasanis asunud kivilt ja Kaasani ülikooli joonistusõpetaja Krjukovi¹⁸ kriidijoonistuse Bulgari varemetest.¹⁹ Hiljem lisandus ka (samuti varem

¹³ EAA, 402-5-21, l. 81.

¹⁴ EAA, 402-3-2008, l. 52. Erdmann annab esimest korda teada, et ülikooli nimele tuleb Riiga pakk, mis peab sisaldama ka taevagloobust, septembris 1820. Paistab aga, et pakk oli transpordi käigus kaduma läinud ning saabus Riia tolli alles novembris (samam, l. 46). Pakk saabus Lübeckist laevaga Die Sieben Brüder (Seitse Venda), mida juhtis kapten Heinrich Nicholas Beier (samam, l. 51, 55).

¹⁵ EAA, 402-5-21, l. 81.

¹⁶ *Karl Morgensterni aruanne ülikooli valitsusele 29. detsember 1821*, EAA, 402-5-21, l. 108 jj.

¹⁷ EAA, 402-5-21, l. 82–83p; EAA, 402-5-21, l. 108–108p, *Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. Zweiter Band: Münzen* (1808–1837), l. 112p–113. Käsitliri TÜ kunstimuseumis. Muuseumi inventariraamatust selgub, et Erdmann on münte muuseumile kinkinud veelgi, vt samas, l. 112.

¹⁸ Lev Dimitrijevitš Krjukov (1783–1843), Vene kunstnik, töötas Kaasani ülikoolis joonistusõpetajana. Käis 1813. aastal koos Erdmanni, Frähni ja toonase üliõpilase Julius Wrangelliga uurimisreisil Bulgari asulas. Erdmannilt ilmus 1820. aastal kirjatöö „Die Ruinen Bulgars“, *Neue allgemeine geogr. Ephemeriden*, Bd. VII, 4. Stück (1820), 393–434. Väljaandega olevat kaasnenud vasegravüüris illustratsioonid, mida pole siinkirjutajal õnnestunud leida, võimalik, et need jäid tegelikult trükkimata.

¹⁹ Hiina metallreljeef, pudelikese valand ja Araabia taevagloobus ning Krjukovi joonistus on kunstimuseumis ka arvele võetud (*Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*, Bd. 3, l. 159p, 195p), teisi pole õnnestunud kunstimuseumi inventariraamatutest leida.

mainitud) Pärsia pudelikese valand, mille originaal asus Kaasanis professor Fuchsi²⁰ valduses.²¹ Kahjuks on kõigi nende esemete ja joonistuse saatus teadmata. Ülikooli kogudest pole neid õnnestunud leida. Osa ülikooli kunstimuuseumi kogusid evakueeriti 1915. aastal Esimese maailmasõja eest Venemaale Voroneži, kuid ka Voroneži oblasti kunstimuuseumis asuvate esemete hulgas pole neid mainitud.²² Voroneži evakueeriti ka muuseumi mündikollektsioon. Seda, kas ja kui palju Erdmanni kogust pärit münte Voronežis alles on, pole aga võimalik praeguses uurimisseisus öelda, sest Voroneži kataloogi teise osana kavas olnud münte ja medaleid koondava köite koostamine on takerdunud Eesti ja Vene poole keeruliste suhete taha.

Erdmanni koguga oli kaasas ka saksa orientalisti ja numismaatiku Christian Martin Frähni (1782–1851) koostatud kataloog, mis anti ülikooli kunstimuuseumisse, kuid on samuti tänaseks kaduma läinud.²³ Frähni peetakse Araabia numismaatika alusepanijaks Venemaal. Ta töötas Kaasani ülikoolis Erdmanniga pea samal ajal, aastail 1807–17 idakeelte professorina. 1817. aastal suundus Frähn Peterburi ning asutas seal teaduste akadeemia juurde Aasia muuseumi, mida juhtis 1842. aastani. Seda, et Frähn oli Erdmanni kollektsiooniga tutvunud Kaasanis, võib järeldada Frähni märkusest, et ta oli kataloogis kirjeldanud neid esemeid, mille Erdmann oli omandanud enne Frähni minekut Peterburi.²⁴ Seega ei tohiks jääda kahtlust, et Erdmann omandas kollektsiooni just Kaasanis.

19. sajandi alguse Kaasani ülikooli võib nimetada õigusega Vene tsaaririigis orientalistika lipulaevaks. Sellele aitasid kaasa nii sood-

²⁰ Ilmselt Karl Fuchs (1776–1846), saksa arst, botaanik ning etnoloog, meditsiinidoktor (1789), Kaasani ülikooli rektor 1823–27. Asutas 1823. aastal Kaasani ülikooli muuseumi, millele müüs oma mündikogu. Fuchs tundis erilist huvi kohalike Kaasani tatarlaste kultuuri vastu ning teda loetakse tatari etnograafia rajajaks. Selle, et opiumipudelikese originaal asus Fuchsi valduses, on Morgenstern märkinud kunstimuuseumi inventariraamatusse (*Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*, Bd. 3, l. 159p). Pudelikesel oli neli pärsiakeelset värssi ja araabiakeelne inskriptsioon, mille Frähn ladina keelde tõlkis.

²¹ EAA, 402-5-21, l. 109; *Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*, Bd. 3, 159p.

²² *Dorpat–Jurjev–Tartu ja Voronež: ülikooli kollektsiooni saatus*, koost Anu Hindikainen jt (Tartu 2006).

²³ EAA, 402-5-21, l. 108. Kataloogi olemasolu mainib Frähn ka oma kaaskirjas EAA, 402-5-21, l. 83, sama info ka 1819. aasta ajaleheteates.

²⁴ *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 308 (detsember 1819), 760.

Illustratsioon 2. Araabia taevagloobus TÜ ajaloo muuseumi Morgensterini saali ekspositsioonis 1990. aastate alguses. E. Saki foto (TÜM, ÜAMF 231:51).

ne asukoht islamiusku tatarlaste keskusena kui ka keisririigi praktiline vajadus spetsialistide järele, kes tunneksid suurriigi mitteõigusklikest rahvaid. Kaasani ülikooli üldine õhustik ja tutvus Frähni jt oma ala tippteadlastega pidi mõju avaldama ka Erdmannile ja ärgitama tema orientalistikahuvi ning nii ei ole sellise kollektsiooni kujunemine just Kaasanis sugugi üllatav.

Taevagloobuse edasine käekäik ülikooli kogudes on veidi segane ja andmed paraku katkendlikud. 1827. aastal ülikooli taasavamise 25. aastapäevaks ilmunud albumis on seda mainitud kunstimuuseumi väärtuslikemate varade hulgas.²⁵ 1858. aastal, kui kunstimuuseum kolis oma senistest ruumidest välja ja toimus laiem muuseumikogude

²⁵ *Hier findet sich auch ein Arabischer Himmels-Globus von Messing mit Cuftischer Schrift der Stern-Namen und mit Grad-Bezeichnung*. G. Ewers, *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung* (Dorpat, 1827), 17.

ümberkujundamine, arvati see kogust välja kui muuseumi profiiliga mittesobiv ese ja suunati koos mitmete teiste kunstiteostega oksjonile.²⁶ Oksjoni nimekirjast ei selgu üheselt, kes taevagloobuse omandas, kuid ilmselt oli see kunstimuuseumi direktor Ludwig Mercklin (1816–63). Nimekirjas on vaid kahe eseme kõrvale märgitud tähis M, mis ilmselt on eseme omandanud ülikooli professori perekonnanime esitäh, ning teise (transparentide, A. R. Mengsi maalitud altarimaali koopia) on omandanud just Mercklin.²⁷ Kuidas ja millal Araabia taevagloobus tagasi ülikooli kogudesse jõudis, pole õnnestunud selgitada. 1920.–30. aastatel asus see igatahes tähetornis.²⁸ 1989. aastast oli gloobus TÜ ajaloo muuseumi püsiekspositsioonis, alguses Morgensterni saalis, hiljem nn Rootsi toas.²⁹ 2011. aastast, mil tähetorn avas ukse muuseumina, on taevagloobus olnud selle püsinäitusel.

Kuigi Araabia taevagloobuse „rännutee“ ülikooli kogudes on praeguse seisuga katkendlik ning siinkirjutajal pole õnnestunud seda järjepidevalt 19. sajandi keskpaigast tänaseni välja selgitada, võib ilmselt olla üsna kindel, et just Erdmanni kogust pärinev Araabia taevagloobus on praegu ülikooli muuseumis. Islami päritolu esemed on Eesti muuseumides väga haruldased ja Erdmanni taevagloobuse kirjeldused sarnanevad oluliselt praeguse gloobusega.

Kristiina Tiideberg (MA) on Tartu Ülikooli muuseumi kuraator.

²⁶ EAA, 402-5-528, l. 12p; *Verzeichniss des Museums der Kunst der Kaiserlichen Universität zu Dorpat*, Bd. 3, l. 159p, 202; *Protokolle, Verzeichnisse und Briefwechsel mit dem Direktorium, der Rentkammer u.a betreffend die Versteigerung unbrauchbarer Gegenstände und Bücher der Universitätsanstalten (1847–1876)*, EAA, 402-8-253, l. 95–97.

²⁷ EAA, 402-8-253, l. 97, 98p.

²⁸ *Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli tähetorni varanduste nimestik (1920–1940)*, EAA, 5374-1-364, l. 14p (nr 45).

²⁹ *Museum Historicum Universitatis Tartuensis* (Tartu, 1991), 12. Tartu Ülikooli ajaloo muuseumisse anti gloobus ametlikult üle alles 1993. aastal, üleandjaks oli füüsik Märt Liigant, tähetornis tegutsenud lunoidivaatlusjaama juhataja (TÜM-i vastuvõtuakt, 14. aprill 1993, 1997: 20).

How did the rare Arab celestial globe make it all the way to the collection of the University of Tartu?

KRISTIINA TIIDEBERG
University of Tartu Museum

One of the greatest rarities at the University of Tartu Museum is the Arab celestial globe (ÜAM 793:1,2 AjAM), which is one of the oldest preserved Islamic celestial globes in the world. In 2013 it was dated by the Oxford professor Emilie Savage-Smith to approximately 1250–1350. E. Savage-Smith has also written the most comprehensive study of the celestial globe that was published in the 2013 issue of the journal *TÜ ajaloo küsimusi*. However, its origins remain a mystery even today. It is known that in mid-19th century the celestial globe was on display in the University of Tartu Art Museum, but there was no information on how and when it arrived there. Now, digging through the archives, it is possible to shed some light on this mystery.

The first hints can be found in the art museum's inventory books, where it is mentioned that the globe was sold to the museum together with a collection of oriental coins by the state official Erdmann. Johann Friedrich Erdmann (1778–1846) was a German medical scientist who worked at the University of Tartu in 1817–1823 and 1827–1843 as a professor of pathology, semiotics, therapy and clinical practice. He sold his coin collection to the University of Tartu in 1821, and this transaction has fortunately left plenty of records in the archives. Correspondence, notes etc. can be found both in the papers of the University of Tartu Art Museum as well as Erdmann's personal file at the university. The Arab celestial globe is almost always mentioned in the documents as a special object that was a part of the collection. The reader can also be certain that Erdmann purchased his collection and the Oriental artefacts it comprised at Kazan, where he resided and worked at the local university as a professor of pathology, therapy and clinical practice in 1810–1817, shortly before arriving at the University of Tartu.

Erdmann's coin collection contained coins and coin casts from the Golden Horde, as well as some Russian, Japanese and Chinese

se coins. The seller also threw in casts of Oriental artefacts and a chalk drawing of Bolghar ruins by Kazan University's art teacher Krukov. Erdmann already offered his collection up for sale in 1819 in the newspaper *Allgemeine Literatur-Zeitung*, which advertised that at the time the collection was located in Dresden, with Erdmann's brother Carl Gottfried Erdmann (1774–1835). The University of Tartu purchased Erdmann's collection for 800 paper roubles and it is likely that the celestial globe reached Estonia already in early 1821; Erdmann handed the rest of the collection over in December. The collection also included a catalogue by the German Orientalist and numismatist Christian Martin Frähn (1782–1851), which was donated to the University Art Museum but has been lost by now.

After that, the information on the celestial globe's further progress at the university's collection is sadly fragmented. It is mentioned in 1827, in album dedicated to the 25th anniversary of the university as part of the art museum's exhibition. In 1858, when the art museum moved from its original location and a wider reorganisation of museum collections took place, it was excluded from the collection as an item unsuitable for the museum's overall profile and sent to be auctioned off together with several other artefacts. The auction records do not clearly state who purchased the celestial globe, but it was probably the director of the art museum Ludwig Mercklin (1816–1863). How and when the celestial globe made it back to the university's collection is unfortunately still unknown. In 1920s–30s it was located in the Old Observatory. From 1989, the globe became a part of the permanent exhibition of the University of Tartu Museum and since 2011, when the Old Observatory opened its doors as a museum, it has made its way back to the observatory. Even though the Arab celestial globe's odyssey through the university's collections remains partially obscure, and the author has been unable to consistently track it from mid-19th century to modern day, we can be certain that the celestial globe on display at the museum today is the one from Erdmann's collection. Islamic objects are extremely rare in Estonian museums, and descriptions of Erdmann's celestial globe are very similar to the globe at the museum.

Franz Gerhard von Kügelgeni Georg Friedrich Parroti portree – ühe maali leidmis- ja rännakulugu

INGRID SAHK

Meie ettekujutus Tartu ülikooli kuulsa rektori ja füüsikaprofessori Georg Friedrich Parroti välimusest tugineb peamiselt ühele allikale, Franz Gerhard von Kügelgeni maalitud portreele, mis aga viimased peaaegu 100 aastat arvati kadunuks.¹ Tänu õnnelikule juhusele jõudis kadunud portreemaal 2016. aastal Tartu Ülikooli valdusesse.² Järgnev artikkel annabki ülevaate maali leidmisloost, selle päritolu ning autorluse tõendamise tarvis tehtud uurimistööst.

Kadunud, kuid mitte unustatud

Võime öelda, et Parroti portreemaal oli alates 20. sajandi algusest küll kadunud, kuid mitte unustatud, sest 1853. aastal maali põhjal tehtud litograafia andis küllalt hea ettekujutuse Kügelgeni maalist (ill. 1). Litograafia vahendusel on jäljendatud Parroti portreed nii Inglisilla bareljeefil (1913), Ilmar Malini maalidel 1980. aastatel kui

¹ Vt veel viimases Kügelgenide näituse kataloogis sellekohane viide: *Dresdeni ja Peterburi vahel. Kunstnikest kaksikvennad von Kügelgenid*, koost Kadi Polli (Tallinn, 2015), 137.

² *Novaator: uudisteportaal*, 09.08.2016.